

Çağatay Türkçesinden Yeni Uygur Türkçesine Geçişte Fonetik Özellikler Bakımından Miftahu'l-Cinan Örneği¹

Nevzat ÖZKAN² & Mehmet BULUT³

Öz: Yeni Uygur Türkçesi, Türk dili tarihi içerisinde kesintisiz olarak yazı dili olarak kullanılan Eski Uygur Türkçesinin tarihi seyri içerisinde bugünkü durumuna evrilen bir yazı dilidir. Birçok ağızın etkisiyle oluşmuş ve tarihi seyri içerisinde son doksan yılda birkaç kez alfabe değişikliğine maruz kalmıştır. Ayrıca Türkçenin temel bir özelliği olan kökün değişmemesi kuralı bu yazı dilinde bozulmaktadır. Gerileyici benzeşme hadisesi olarak adlandırılan bu durum ileri bir seviyededir. Çağatay yazı dili geleneği bu yazı dilinin kökenidir. Ancak zaman içerisinde yerel ağızların yazı diline etkisi giderek artmıştır. Siyasi değişimler elbette bunda büyük önem taşımaktadır. Birçok yazar Çağatay Türkçesi metinlerinde genel yazı dili özelliklerini korurlarken kendi ağız özelliklerinden de örnekleri yazdıkları metinlere işlemişlerdir. Türkçenin Karluk grubunda yer alan Yeni Uygur Türkçesi, Özbek Türkçesiyle birlikte Çağatay Türkçesinin mirasını devam ettirmektedir. Hazırlanmakta olan doktora tezinin bir nüshası olan ve 1824 yılında Yenihisar'da yazılmış olan Miftahu'l-Cinan üzerinde Yeni Uygur Türkçesinin özelliklerini tespit etmeye çalışılacaktır. Eserin Yenihisar'da istinsahından da anlaşılacağı üzere Uygur Türkü olması muhtemel olan müstensih, kendi ağız özelliklerini metne yansıtmıştır. Bu döneme ait başka metinlerde de bu durum görülmektedir. Miftahu'l-Cinan adlı metnin aslı 16. yy'da yazılmıştır. 18.yy'a ait Paris 1 nüshası hakkında tarafımızca bir doktora tezi çalışılmaktadır. Eserin başka nüshalarını da temin ettiğimiz için Yenihisar nüshasının Yeni Uygur Türkçesinin fonetik özelliklerini daha baskın şekilde yansıttığını görmekteyiz. Bu sebeple çalışmamızda bu nüshayı ele alıp bu özellikleri fonetik ve diğer gramer unsurları açısından göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Miftahu'l-Cinan, Çağatay Türkçesi, Doğu Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi.

Miftahu'l-Cinan Example in terms of Phonetic Features in Transition from Chagatai Turkic to New Uighur Turkic

Abstract: The New Uighur Turkic is a written language that has evolved into its present state in the course of the history of the Old Uighur Turkic, which has been used as a written language uninterrupted in the history of the Turkish language. It was formed by the influence of many dialects and has been subjected to alphabet changes several times in the last ninety years in its historical course. In addition, the rule that the root does not change, which is a fundamental feature of Turkic, is broken in this written language. This situation, which is called the regressive affinity phenomenon, is at an advanced level. The Chagatai written language tradition is the origin of this written language. However, the influence of local dialects on the written language has gradually increased over time. Political changes are of course of great importance in this. While many authors preserve the general

¹ Bu makale “18. Yüzyıl Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Miftahu'l-Cinan (İnceleme- Metin- Dizin-Tıpkıbasım)” adıyla tarafımızdan çalışılan doktora tezinden üretilmiştir. “Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SDK-2021-11039 nolu proje kapsamında desteklenmiştir”.

² Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, nevezat100@gmail.com, [orcid: 0000-0002-0178-6768](https://orcid.org/0000-0002-0178-6768)

³ Erciyes Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora Öğrencisi. T.C. MEB Kayseri Çetin Şen BİLSEM Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, mbulut2071@gmail.com, [orcid: 0000-0001-6137-096X](https://orcid.org/0000-0001-6137-096X)

written language characteristics in the texts of Çağatay Turkic, they have also engraved examples of their own dialect characteristics in the texts they write. New Uighur Turkic, which is in the Karluk group of Turkic, continues the legacy of Chagatai Turkic together with Uzbek Turkic. It will be tried to determine the the features of New Uyghur Turkic on Miftahu'l-Cinan, which is a copy of the doctoral thesis being prepared and written in Yenihisar in 1824. As can be understood from the fact that the manuscript was written in Yenihisar, the annotator, who is likely to be a Uighur Turk, reflected his own dialectal features into the text. This is also seen in other texts from this period. The original text of called Miftahu'l-Cinan was written in the 16th century. A doctoral dissertation is being studied by us about the Paris 1 copy of the 18th century. Since we have obtained other copies of the work, we see that the Yenihisar copy reflects the phonetic features of New Uighur Turkic more dominantly. For this reason, in this article, we will deal with this copy and try to show these features in terms of phonetic and other grammatical elements.

Key Words: Miftahu'l-Cinan, Chagatai Turkish, Eastern Turkish, New Uighur Turkic.

Giriş

Miftahu'l-Cinan, Emîr Muḥammed Kūrekānī ibn Mirzā ‘Alī Mīrek Barlas ibn Mirzā Maḥmūd bin Muḥammed Yūnus Barlas’ın Taşkent valisi olduğu dönemde (16.yy) yazılmıştır. Muḥammed Kūrekānī, Abdürreşid Han’ın hizmetindedir. Bu eser de Muḥammed Kūrekānī’nin isteğiyle Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir. Farsça yazarının adı Muhammed Muciru’d-din ibn Vecihe’d-din’dir. Bu nüshanın ölçüleri 295 (yükseklik/uzunluk) x 200 (genişlik) mm’dir. 186 yapraktan oluşmaktadır. Her sayfada on beşer satır yazılmıştır. Bölüm, fasıl, eser adları ve özel adlar kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 1824 yılında kaleme alınmıştır.

Eser; İslam dini ile ilgili çeşitli konuları, ritüelleri, duaları ve muskaları içermektedir. 25 bölümden oluşmaktadır. Eserin temin ettiğimiz dokuz nüshası ve Özbekistan’da ulaşamadığımız dört nüshası daha mevcuttur. Temin ettiğimiz nüshaların bilinen tarihleri 18, 19 ve 20. yy’lara aittir. Orijinal yazmaya maalesef ulaşamadık. Bu nüshanın müstensihî hakkında yazmada bir bilgi yoktur. 186b sayfası 16 ve 17. satırdaki şu ifadelerden kaynaklanan sebeple bu nüshaya Yenihisar nüshası adını verdik:

16. Yeñişişâr târîḥka miñ eki yüz otuz toquz (Miladi 1824)

17. Ramazân ayda çehârşenbe küni tamâm bolğan.

Çağatay dili, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Bu dil, 15. yüzyıl başından 20. yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, ona en yakın olanlardır. Rusların Buhara, Hive ve Hokand işgallerinden sonra Türkistan’da “Sart” adı altında kullanılan bu edebî Türk dili, aslında Çağataycanın mahallî Özbek dilinin etkisi altında az çok değişmiş bir biçimiydi (KARAAĞAÇ, 2017). Uygur Türkleri 1930’lu yıllara kadar Çağatay Türkçesini kullanmışlardır (ÖZTÜRK, 2020). Eski Uygur Türkçesi sekizinci yüzyıldan itibaren aralıksız olarak yazı dilidir. Ancak bugünkü Yeni Uygur Türkçesi ile aralarında önemli farklar bulunmaktadır. Tabii sadece Eski Uygur Türkçesi

o dönemki tüm Türklerin yazı dilidir. 1930'lardan 1980'lere kadar alfabe değişiklikleri ile mevcut alfabelere eklemeler ve çıkarmalar yapılmıştır. Bugün Arap alfabesini kullanmaktadırlar. Yeni Uygur Türkçesinde, Türkçenin temel bir özelliği olan kökün değişmemesi kuralı dışında kullanımları sıkça görürüz. Buna gerileyici ünlü benzeşmesi adını veriyoruz: al-iş > éliš.

Çin'de konuşulan bütün Türk ağızlarını Uygur Türkçesinin kolları olarak değerlendiren bir yaklaşıma göre Uygur Türkçesinin ağızları, aslî ağızlar ve ayrılmış ağızlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Aslî ağızlara; Kaşgar, Yarkend, Yeni Hisar, Hoten ve Aksu ağızlarını içine alan Güney ağız grubu ile Kuça, Turfan Hami, Kazakistan'da kullanılan Tarançı ağızlarını içine alan Kuzey ağız grubu dahil edilmekte, Salar, Lobnor ve Sarı Uygur ağızları ise ayrılmış ağızlar olarak değerlendirilmektedir (PRITSAK, 1959, s. 529-530).

Uygur Türkçesinin ağızlarını üç grupta toplama eğilimi daha yaygındır. Bu ağızlar Kaşgar, Yarkend, Hoten bölgelerinde kullanılan Güney grubu ağızlar; İli, Kuça-Turfan ve Tarançı ağızının dahil edildiği Kuzey grubu ağızlar ve Lobnor nahiyesinde kullanılan ağızdır (ÖZKAN, 2017, s. 294). Bugünkü yazı dili Urumçi ağızını esas almakla birlikte Kaşgar, Aksu, Kumul, Turfan ve İli ağızlarını da içine alır (ÖZTÜRK, 2020, s. 16). Uygurca, uzak ve yakın Türk lehçeleri içinde en eski sürekli yazı diline ve edebiyata sahip olmasına rağmen özellikle son yüzyıl içinde geçirdiği değişiklikler yüzünden bugün hâlâ tam olarak oturmuş ve gelişmiş bir yazı dili sayılmaz (ÖZTOPÇU, 1993).

Makalemizde Yeni Uygur Türkçesinde var olan ses değişimlerini ve bazı yerel unsurları inceleyeceğiz. Çağatay Dönemi her yazar veya müstensih Klasik Çağatay Türkçesi özelliklerini korumaya çalışırken kendi ağız özelliklerini de metinlere yansıtmışlardır. Ele alacağımız 19. yy'a ait nüshayı da bu açıdan inceleyip Yeni Uygur Türkçesi fonetiğini Arap harflerinin kısıtlılığına rağmen ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yaparken Mustafa Argunşah'ın (ARGUNŞAH, 2013) Rıdvan Öztürk'ün (ÖZTÜRK, 2020) ve Erkin Emet'in (EMET, 2015) eserlerinde yer alan ses değişmelerini esas alacağız.

İnceleme

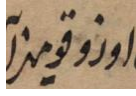
Ünlü Değişmeleri

Yuvarlaklaşma

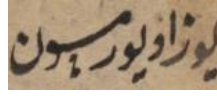
a>o

Çağatay Türkçesinde diğer tarihî lehçelere göre daha çok yuvarlaklaşma görülmektedir. Bunların sebebi yuvarlaklaşan ünlünün yanındaki ünlü ve ünsüzün etkisidir (ARGUNŞAH, 2013, s. 84). Çağataycada ilk hecenin düz ünlüsü bazen ikinci hecenin yuvarlak ünlüsünün

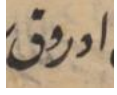
etkisiyle yuvarlaklaşır. (u ve ü'nün etkisiyle.) (KARAAĞAÇ, 2017, s. 36-37). Açık ilk hecedeki a ünlüsü ikinci hecedeki u ünlüsünün etkisiyle o'ya döner (ÖZTÜRK, 2020).

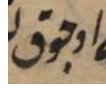
ozuqumuz 36b/1 < azık

yüz oyurmasun 119b/1 <

oruk 109a/1 < arık

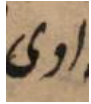

oçuk 144b/9 < açık

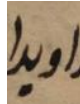
ayır-

e>ö

Çift dudak ünsüzü b'nin etkisiyle e yuvarlaklaşarak ö'ye döner:

öy 12a/9 <ev<eb

öyde 8a/11

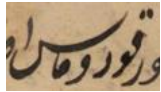

öyge 12a/4

ı > u

korqutsalar 45a/6

korumas

26a/4 <qorı-

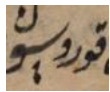

qurup 138a/14

<qurı-

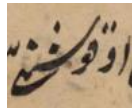

unutti 11b/3 <unit-

qurusun 138a/14

<qurı-

oquşni 13a/2

<oqı-

Kapalı e (é)

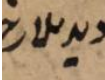

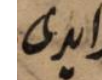

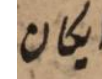

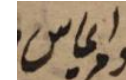

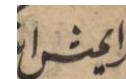

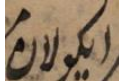
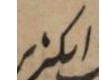
i, e > é

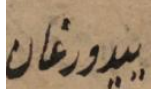

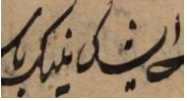

Eski Türkçede de kapalı e'nin varlığını görmekteyiz (GABAIN, 2000, s. 34). Karahanlıcının ilk hecede bulunan e sesi, genellikle 14. yy ortalarına kadar Harezmi Türkçesinde de korunmuş

fakat daha sonraları ي ile e işaretlenen bir sese dönüşmeğe başlamıştır (KARAAĞAÇ, 2017, s. 36). Bu ses Eski Türkçeden günümüze kadarki uzun bir dönem boyunca hep dokuzuncu ünlü olarak var olmuştur (ARGUNŞAH, 2013, s. 79). E ünlüsü ile teşkil edilmiş, kapalı tek heceli kelimeler ek alarak açık hece durumuna geçince hece ünlüsü é'ye dönmüştür. Yeni Uygur Türkçesinde bu yapılar kök hâlindeyken de é'li hâlleri varlıklarını konmuştur: (ÖZTÜRK, 2020).

 yér 45b/1 < yer	 ménde 51b/11 < men	 séndin 8a/3 < sen
 yérni 7a/13	 méndin 51b/3	 bérür 55a/12
 yérde	 sén 9b/5	 bérdi 57a/2
 mén 51b/2	 séniñ 8a/2	 bérmeği 60b/2 < ber-

İlk hecesi açık birden fazla heceli kelimelerin ilk hece ünlüsü é'ye döner:

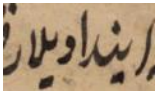

 dédiler 5a/5 < de-	 égirgen 26b/3 < egir-	 édi 38b/7
 dése 4b/11	 égilmes (eğilmek) 31a/1 < egil-	 éken 5a/5
 égeni (sahip) 13a/8 < ige	 éki 60b/9	 émes 8a/14,
 égin (kıyafet) 29a/1 < egin	 ékinç 2a/7	 ékiş 113a/1 < i-
 égirür (eğirmek) 26b/3	 ékülen 49b/4 < iki	 égiz (yüksek) 155a/8 < egiz

 ékin (şüphe edatı) 37b/8 <egin	 eşitip 62a/4 <işit-	 yédurğan 4b/2 <ye-
 élig 6a/1 <el	 eşikide 10b/7 <eşik	 yéne 55a/11 <yeni
 émîn 21b/15 <emîn	 étek 31b/5	
 éşekniñ 50a/10	 étegiñde 167a/5 <etek	 yétip 1b/3 <yet-
 éşegini 143b/4 <eşek	 kéçesi 2a/10 <keçe	
	 téve 165a/9 <teve	

Genişleme

i>e, ı>a, ü>e, u>a

Mansuroğlu, Karahanlı Türkçesinde tutam < tutum ‘tutam’ vb. örnekleri ünlü atlaması olarak verir. Bu örneklerden ünlü genişlemesi hadisesinin Çağatay Türkçesinden önceki dönemlerde de var olduğu anlaşılmaktadır (ÇELİKBAŞ, 2006). Çağatay Türkçesinde de az da olsa bu ses olayı görülür (ARGUNŞAH, 2013, s. 86). Bazı iki ve daha fazla heceli Türkçe kelimelerin dar ünlüsünün genişlediği görülür: (ÖZTÜRK, 2020, s. 27).

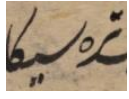
 alte 3a/4 <altı	 éndediler 16a/3 <ünde-
 ékülen 49b/4 <iki	 kéme 118b/5 <kemi

temürni 42a/9 <temir

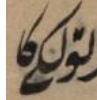
yégirme 143a/1 <yigirmi

téresige 151b/3 <teri

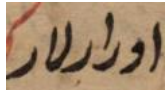
yétte 3a/11 <yeti

tülkige 176b/7 <tilki

yéne 55a/11 <yeni

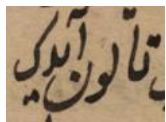
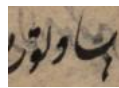
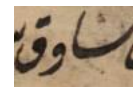
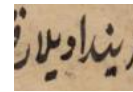
urarlar 38a/10 <ururlar

Düzleşme

Çağatay Türkçesi metinlerinde yuvarlak ünlülerin düzleşmesi örnekleri çoktur (ARGUNŞAH, 2013, s. 85).

o > a

Bu ses değişmesine Eski Türkçede de rastlamaktayız. Gabain, a'nın kendisini takip eden hecenin u'sundan önce, daha Eski Uygurcada bir kaideye bağlı olmaksızın o'ya dönüştüğünü söylemektedir. Örnek olarak taluy>toluy değişimini verir. (GABAIN, 2000, s. 37)

talun ay dék
83b/5 < tolun aysavutur 179a/8
<soğut-savuq 36a/8
<soğukİndediler 16a/3
<ünde-

ü > e

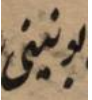

bölek 46a/2 <bölük

köter 184b/1 <kötür-

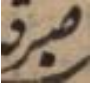
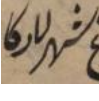
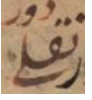

Ünlü Düşmesi

Eski Türkçede de karşımıza çıkan bu ses olayı (GABAIN, 2000, s. 34) vurgusuz orta hecenin kapalı ünlüsünün düşmesidir. Bu olay özellikle ünlüyle başlayan eklerden önce bazı adların ikinci ünlülerinin düşmesiyle ortaya çıkar (KARAAĞAÇ, 2017, s. 38). Düşen ünlü vurgusuz ikinci hece ünlüsüdür. (ARGUNŞAH, 2013, s. 86) Yeni Uygur Türkçesinde de bu ses olayı gözlemlenir (ÖZTÜRK, 2020, s. 27).

	ağzığa 30a/13		burnığa 30a/13		qarnıda 42a/1
<ağız		<burun		<qarn	
	boynını 41a/12		fikrini 116b/11		ornını 46b/2
<boyun		<fikir		<orn	

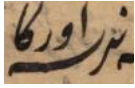
Ünlü Türemesi

Çağatay Türkçesinde Arapçadan alıntı kelimelerde meydana gelmiştir (ARGUNŞAH, 2013, s. 86). Yeni Uygur Türkçesinde de sonu çift ünsüzle biten bazı alıntı kelimelerde araya dar ünlüler girer: (Türkçeleştirme) (ÖZTÜRK, 2020, s. 27; EMET, 2015, s. 213)

	emir 7a/14 <emr		hüküm 179a/13 <hüküm		şükürniq 3a/10
	şabır 113a/9 <şabr		şehirlerge 180a/6	<şükr	
	naqıldür 9b/13 naql	<şehr			'ömrileride 6b/1
				<'ömr	

Ünlü Birleşmesi

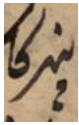
Eckmann bu ses olayına çıkarma der (KARAAĞAÇ, 2017, s. 38). Gramer birliğinde yan yana gelen iki ünlü birleşerek bir ünlü teşkil eder. Bu ünlü bazen önceki ünlüye bazen de sonraki ünlüye benzer: (ÖZTÜRK, 2020, s. 28).

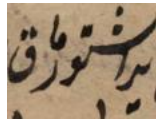
néirse 11a/7 (ne+erse)

Ünsüz Uyumu

Çağatay Türkçesinde tam olarak ünsüz uyumundan bahsedemeyiz. Kimi eklerin kalıplaşmış imlaları sebebiyle bu uyumu bozduğu görülmektedir. Kimi ekler sürekli tonsuz ünsüzle gelecek tonlu ünsüzle biten kelime tabanlarında uyumu bozmaktadır (ARGUNŞAH, 2013, s. 88). Bir kelimedeki kullanılan ünsüzlerin sertlik-yumuşaklık uyumu bakımından bir arada kullanılmasıdır: (ÖZTÜRK, 2020, s. 28).

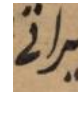

bizge 58a/4

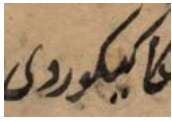

50b/4

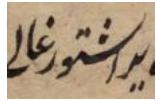
yaraştırmaq

yarattı 59b/14

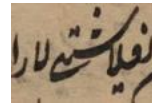

kigürdi 74b/2

46a/4

yaraştırğalı

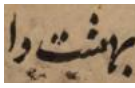

yığlaştılar 51b/5

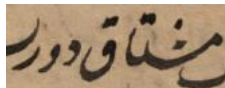

tafiştıñ 49b/2

Bu kurala uymayan örnekler de metinde mevcuttur:

Behiştde 2b/6

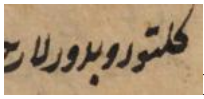

10a/10

müştâqdur

hareketdin 74b/11

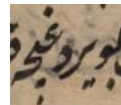

4b/15

keltürüpdür

şafda 45a/12

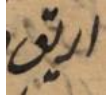
buyruğıça 177a/3

Ünsüz Değişmeleri

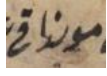
Sertleşme

Aslî şekilde sonu -ğ ve -g ile biten birden fazla heceli kelimelerin sonundaki -ğ ve -g ünsüzleri, sert karşılıkları olan -k ve -k ünsüzlerine dönüşmüştür (ÖZTÜRK, 2020, s. 29). Çağatay

Türkçesinde özellikle iki heceli kelime sonlarıyla bazı eklerde tonlu g ünsüzünün tonsuzlaşarak k olduğu görürülür (ARGUNŞAH, 2013, s. 93).

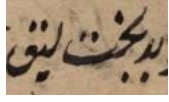
arık 82b/13

mundağı 139a/1

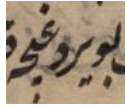
kuduğda 142b/15

bedbahtlık 9a/11

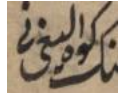
Yumuşama

Çağatay Türkçesinde bu ses olayına sıkça rastlanır (ARGUNŞAH, 2013, s. 93). Yeni Uygur Türkçesinde, Türkçe kelimelerin sonundaki k ve k ünsüzleri, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında genellikle yumuşar: (ÖZTÜRK, 2020, s. 29) .

buyruğıça

177a/3

güvāhlığını

173b/6

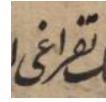

kaydağdın

135b/6

damağıda 116a/10

tofrağı 112b

Diğer Ünsüz Değişmeleri

b- > f-

Bu ses değişiminde şu sıranın izlenmiş olması muhtemeldir: b->p->f-

façalçaq (baldır)

106a/10

fiçaq 29a/12

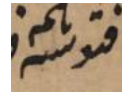
fitüklük 6a/2

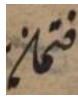
fatar 183a/15

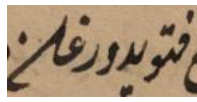
fişiğ 172a/8

fitüse 23b/12

fatmān 185/14

fitüydürğan 4a/9

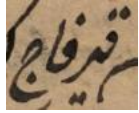

futını 107a/3

fütün 107a/8

Kelime başında olduğu gibi kelime içinde de bu değişime rastlanmaktadır:

kırfaç 77b/10

b- > m-

Eski Türkçede de karşımıza çıkan bir ses olayıdır (GABAIN, 2000, s. 39). Söz başındaki b ünsüzü n ve ŋ gibi geniz ünsüzünden önce birkaç sözcükte m'ye dönüşür. (KARAAĞAÇ, 2017, s. 40). Yeni Uygur Türkçesinde de bu akıcılaşma hadisesine rastlıyoruz (EMET, 2015, s. 209).

mén 178a/13

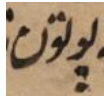
meñizlik 176b/13

miñ 179b/13

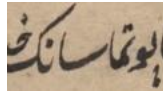
b > p

b>p>f değişimindeki ilk merhale olarak bu ses olayına rastlarız. Hem edebî dilde hem de bütün ağızlarda b- > p- ötümsüzleşmesini gösteren pek çok kelime vardır (EMET, 2015, s. 210) .

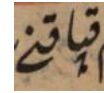
pütün 101b/11 <

bütün

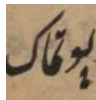
pütmeŋ

(inanmak) 131a/1 <büt-

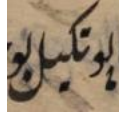
qabaknı 170b/8 <

qabak

pütmek (inanmak)

111a/15 <büt-

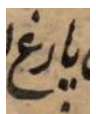

pütkil (yazmak)

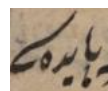
179a/6 <büt-

f- > p-

Arapça, Farsça ve Çince'den geçmiş kelime başı, içi ve sonunda f'li kelimeler bugün hem edebî dilde hem de ağızlarda düzenli olarak p'lidir (EMET, 2015, s. 211; ÖZTÜRK, 2020, s. 31).

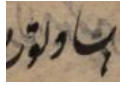

pāriğ 74a/6

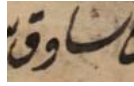

pāidesi 131a/14

-g- > -v-

savutur 179a/8

savuq 36a/8

yavuq 46b/7

<soğut-

<yaguk

-ğ- > -k-

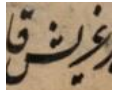
Bu ses olayına da Yeni Uygur Türkçesinde rastlamaktayız (EMET, 2015, s. 211).

kısqā 113a/6 <kısqā

k- > ğ-

Doğu Türkistan Uygur ağızlarında çok az rastladığımız ötümlüleşme hadiselerinden biridir (EMET, 2015, s. 207).

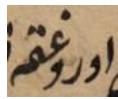
ğarış 129a/10 <karış

-k > -ğ

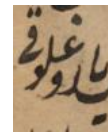
Kelime sonunda Yeni Uygur Türkçesinde bu değişime rastlanır (EMET, 2015, s. 208).

ayağ 40a/15 <ayaq

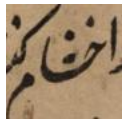
uruğka 99a/5

yaruğluqı 38a/5

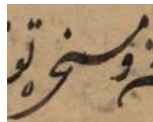
k > ħ

Çağatay Türkçesinde de bu ses olayına rastlanır (ARGUNŞAH, 2013, s. 93; KARAAĞAÇ, 2017, s. 43). Yeni Uygur Türkçesinde de bu sızıcılaşma hadisesini görürüz (EMET, 2015, s. 208).

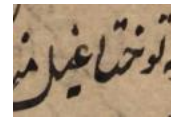
aḥṣām 99a/14

<aḥṣām

maṣḥara 61b/7

< maṣḥara

toḥṭağıl

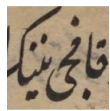
50a/14

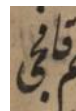
oḥṣar 121b/2

m > f

F>p değişimi Yeni Uygur Türkçesinde oldukça yaygındır (UYGUN, 2021, s. 52). Bu değişim muhtemelen m>b>p>f sırasıyla gerçekleşmiş olmalıdır.

kaḥçınığ 173a/10 <kaḥçı

kaḥçı 173a/10 <kaḥçı

p > f

Bu ses değişmesi, aęatay Türkçesinin de önemli özelliklerinden birisidir (ARGUNŞAH, 2013, s. 94). Bu özellik ilk kez Nevayı' de görülür (KARAAĖA, 2017, s. 41). Ancak Yeni Uygur Türkçesinde çok daha ileri bir seviyededir. Hatta aęatay Türkçesi ile ilgili yazılmış gramerler (Eckmann, Argunşah) bu ses olayının söz başında görüldüğünü belirtir ama Yeni Uygur Türkçesinde kelime ii ve sonunda da bu değişimi sıkça görmekteyiz.

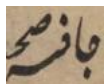
arfa 129b/11 <arpa

feriřān 164b/10 <

feřāne 7a/7

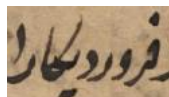

afsa 154b/8

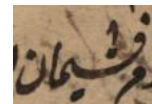
<ap-

perīřān

<peřāne

ferverdigārā

feřimān 98a/8

aftı 42a/9 <ap-

78b/14 < perverdigārā

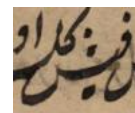
<peřimān

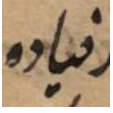
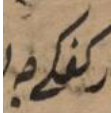
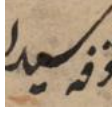
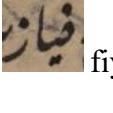
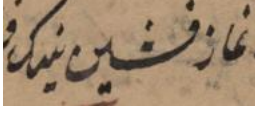
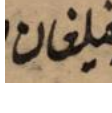

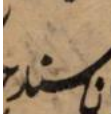

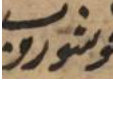
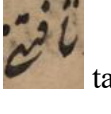
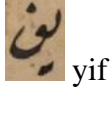

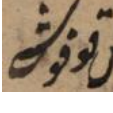
fara 152b/13 <para

fest 114a/15 <pest

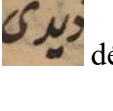
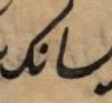
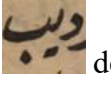

fiř 48a/7 <peř

	fiyāde 77b/14 <piyāde		köfigçe 18b/1 < köpik		tüfeside 6a/3 <tüpe
	fiyāz 172a/8 <piyāz		namāz-ı feşīniñ 2b/2 < peşīn		yafılğan 91b/5 <yap-
	fūşiş 126b/11 <pūşiş		nā-fesend 76a/13 <pesend		yafrağı 12b/11 <yaprağı
	füşürüp 102b/1		taftı 49b/5 <tap-		yif 26b/3 <ip
	kofarlar 83b/3 <kop-		tofrağ 26b/15 <toprağ		
	kofuşı 49b/8 <kop-				

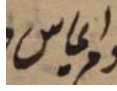
t- > d-

Çağatay Türkçesinde kelime başındaki t- sesleri korunmaktadır. Fakat d-'li örneklere de rastlamaktayız (ARGUNŞAH, 2013, s. 94; UYGUN, 2021, s. 53). Doğu Türkistan Uygur ağızlarında çok az rastladığımız ötümlüleşme hadiselerinden biridir (EMET, 2015, s. 207) .

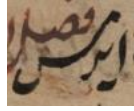
	dédi 83b/9 <té-		déseñ 83b/11 <té-		dép 84a/14 <té-
---	-----------------	---	-------------------	---	-----------------

z > s

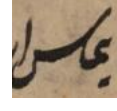
Çağatay Türkçesinde geniş zamanın olumsuzunda tonlu z ünsüzü tonsuzlaşarak s olur. (ARGUNŞAH, 2013, s. 95)

émes 8a/14 <mez

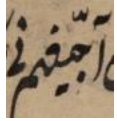
érmes 5b/8 <mez

yémes 6a/12 <mez

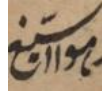
İkizleşme

Çağatay Türkçesinde bu ses olayına rastlanır (KARAAĞAÇ, 2017, s. 45; ARGUNŞAH, 2013, s. 58). Yeni Uygur Türkçesinde hem edebî dilde hem ağızlarda sıkça rastlanır. Fakat bazı kelimelerin ikili şekillerine de rastlanmaktadır (EMET, 2015, s. 215; ÖZTÜRK, 2020, s. 32).

açığımnı 13b/6

<açığ

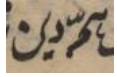
hevä ıssıg 134a/10

<ıssıg

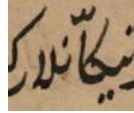
yéte 142b/15

<yéti

hemmedin 167b/11

<heme

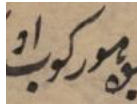
tikkenler 12b/11

<tiken

Ünsüz Türemesi

h- Türemesi

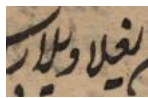
Hafif boğumlanmalı h ve y ünsüzlerinden olmak üzere, ön seste ünsüz türemesi Doğu Türkistan Uygur ağızlarında karşılaştığımız bir hadisedir (EMET, 2015, s. 214).

hürküp <ürk-

y- Türemesi

Gabain Eski Türkçede de bu türemeden bahseder (GABAIN, 2000, s. 39). Metinde kelime başında y türemesi örneği de mevcuttur.

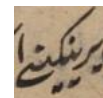

yıgladılar

19b/12 <(y)ıgla-

yıraç 15b/7 <(y)ıraç

Yiriñini 117a/9

<iri

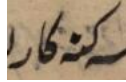
Ünsüz Düşmesi

-h Düşmesi

Metinde Yeni Uygur Türkçesinde var olan -h düşmesi örneği mevcuttur (EMET, 2015, s. 224).

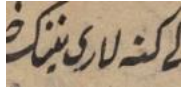
güne 120b/1 <güneh

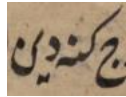
günekār 129a/8

güneni 154b/9

güneleriniñ

günedin 129b/1

128b/13

Göçüşme (Metatez)

Çağatay Türkçesinde bu ses olayına rastlanır (KARAAĞAÇ, 2017, s. 44; ARGUNŞAH, 2013, s. 98). Doğu Türkistan Uygur ağızları içerisinde Lobnor ağızında gözle görülür şekilde karşımıza çıkarken diğer ağızlarda bir iki kelimeyle sınırlı olduğu dikkati çeker (EMET, 2015, s. 225) .

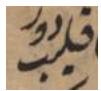
örgengen 44a/6 <öğren-

yamğur 176a/15 <yağmur

Hece Düşmesi

Çağatay Türkçesinde hece düşmesine rastlanır (KARAAĞAÇ, 2017, s. 45; ARGUNŞAH, 2013, s. 86). Yeni Uygur Türkçesinde de görülür (ÖZTÜRK, 2020, s. 34).

kılıpdur <durur 104b/2

Fonetik açıdan baktığımızda metinde yukarıdaki ses olaylarını görmekteyiz. Bunun yanında metinde Yeni Uygur Türkçesine ait farklı ses olaylarına ve özelliklerine de rastlamaktayız:

- tap almasaŋlar, ‘amel kılsaŋlar, fāriğ bolsaŋlarİ örneklerinde görüldüğü gibi -sAŋlAr çokluk ikinci şahıs şart ekidir. Çağatay Türkçesinde bu -sAŋız’dır (ARGUNŞAH, 2013, s. 170).

- Unutkaç; sık sık hata yapan, ihmalkâr davranan anlamındaki bu sözcük bugün Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmaktadır (YILDIRIM, 2014, s. 286).
- Künâhınlarnı, mâlınlargâ, ağırlınlargâ; örneklerinde görüldüğü gibi çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri +ıAr şeklinde kullanılmıştır. Oysa ki Çağatay Türkçesinde +ıIz'dır (ARGUNŞAH, 2013, s. 118).
- Ékin, mı kin (şüphe, tereddüt) edatlarının metindeki varlığı bir diğer kanıtımız. (*Māh-ı Ramazān'nıñ 9. kêtkenige muşibetzedede turur mên ve bilmes mên kim rûze méndin rāzi boldı mı kin yâ rāzi bolmadı mı kin 88b-8-10*) (*Hōcamnıñ köñli hōş bolur ékin, dép 'amel kılurlar. 37b/7; Bilmes mên kayan ketti ékin? 82b-15*) Bu edat Eski Türkçedeki érkın edatından gelmektedir (KARAMAN, 2016). Eski Uygurcada çoğunlukla erki, Karahanlı sahasında erki, Harezmi Türkçesi'nde erki ve erken birlikte kullanılmıştır. N. Hacıeminoğlu bu edatın Çağatay sahasında érkın "acaba, yoksa" anlamında kullanıldığını belirtir (HACIEMİNOĞLU, 1992). Yeni Uygur Türkçesinde bugün sıkça şüphe, tereddüt vb. anlamlarda kullanılmaktadır (ÖZTÜRK, 2020, s. 126).
- namāz oquğan. (66a-3) Bu ifade Çağatay metinlerinde "namāz ötemek" olarak kullanılırken Yeni Uygur Türkçesinde "namaz okumak" namaz kılmak anlamında kullanılır.
- Anıñda, anıñdın gibi örneklerde ek yığılması hadisesi görülmektedir.
- Şük (sessiz), Şük turmak (sessiz olmak) ifadeleri günümüz Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmaktadır. (Necip, 2013, s. 383; SHAW, 2014, s. 240) Né üçün şük turmas sên? Aytur perverdigārâ neçük şük turay, méni aytquçınıñ künāhnı 'afv kılmadıñ. 30b-10-11
- okuydurğan, kılaturğan örneklerinde görüldüğü gibi bugün de Yeni Uygur Türkçesinde -idiğan/-ydiğan (ÖZTÜRK, 2020, s. 109) sıfat-fiil ekinin metnimizde -adurğan/-ydurğan şeklinde kullanıldığı görülmektedir.

Sonuç

Yeni Uygur Türkçesinde bugün kullanılan fonetik ögeler, Miftahu'l-Cinan'ın 1824 yılında yazılmış Yenihisar nüshasında tespit edilmiştir. Bu özelliklerden yola çıkarak müellif ya da müstensihlerin eserlerinde Klasik Çağatay Türkçesi özellikleri yanında yöresel söyleyiş ve kelime kadrolarını eserlerine dâhil ettiklerini açıkça görmekteyiz. Ayrıca 1824'te yöresel ifadelerin yazı diline çok büyük bir tesirinin olmadığını da görmekteyiz. Hâlâ Klasik Çağataycayı muhafaza etmeye çalıştıklarını da söyleyebiliriz. Yeni Uygur Türkçesinin lehçeleşme merhalelerinin yeni yeni ilerlemekte olduğunu da düşünebiliriz.

Kaynakça

Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri. (2022, 10 20). Ankara Üniversitesi:
<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/page/view.php?id=138571> adresinden alındı

Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yay.

- Çelikbay, A. (2006). *Yeni Uygur Türkçesindeki Ses Hadiselerine Art Zamanlı Bir Bakış*. Sosyal Bilimler Dergisi , 107-129.
- Emet, E. (2015). *Doğu Türkistan Uygur Ağzları*. Ankara: TDK.
- Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: MEB.
- Karaağaç, J. E. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. Ankara 2017: Tdk.
- Karaman, A. (2016). *Yeni Uygur Türkçesinde "Kin" Edatı*. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 135-144.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Özkan, N. (2017). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yay.
- Öztürk, R. (2020). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Öztopçu, K. (1993). *Uygurca'nın Yazı Dili Olarak Gelişmesi Ve Uygurca Sözlükler*. Türk Dilleri Araştırmaları, 167-174.
- Pritsak, O. (1959). *Das Neu Uigurische C1*. Wiesbaden: PhTF.
- Shaw, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Turfani, İ. M.-P. (1976). *"Doğu Türkistan" Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: TKAE Yay.
- Uygun, M. (2021). *Çağatayca Kabusname Tercümesi*. Konya: Palet Yay.
- Yıldırım, R. B. (2014). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Extended Abstract

The New Uighur Turkish, which has an important place in the history of the Turkic language, is divided into two periods in itself. The first is that existed as from the Old Uighur and Göktürk written languages. The second began in the 20th century. It is the New Uighur Turkish period that started to be used as a written language again in East Turkestan in the century. The Turkish language of Uygur, which has an important place in our language history, is the continuation of Chagatai Turkish. New Turkish Uighur; with its historical development, the continuation of Uighur, Karakhanid, and Chagatai Turkish. As a result of the pressure of China and Russia, Turkestan was divided, and this division was also realized in the language. the Uighur Turks, Chagatai Turkish as a written language since the 1930s, have made their written language the “central accent”, which centers on the accent of Urumqi and its surroundings. This group; Urumqi, Kashgar, Konaşehir, Yenişehir, Aksu, Kuçar, Turfan, Piçan, Kumul, and Gulca, such as the majority of the Uighur Turks consists of the accents of the regions. The accents of Uighur Turkish are divided into three: two of them are Hoten and Lopnur group accents. The Hoten group includes the accent of the Uighurs, living in the areas of the Hoten province of East Turkestan. The Lopnur group, on the other hand, is spoken by the “Kara Koşunlu” who live around the Tarim river.

The State of East Turkestan was able to maintain its existence for only thirteen years. East Turkestan, led by Mehmed Yakup Khan, decisively failed to benefit from the competition for influence between Britain and Russia. The great Chinese army under the command of the Chinese general Tse-Tsung-Tng, thanks to the help of Russia, reached East Turkestan and took a position opposite Yakup Khan. At a time when the enemy armies were waiting for an opportunity to attack, Yakup Khan decayed by poisoning, which caused a conflict between his sons and their commanders. Taking advantage of this situation, the Chinese easily invaded East Turkestan without a fight. (Turfani, 1976) Although the Uighurs in East Turkestan mostly use the Arabic alphabet, they have also used the Cyrillic and Latin alphabets from time to time due to language and alphabet policies. A year after the establishment of the Xinjiang Uighur Mukhtar Region in 1955, at a conference held in Urumqi, it was decided that the Uighurs in East Turkestan, like other Kazakhs, Kyrgyz, Uzbeks, Tatars, should use the Cyrillic alphabet for a period of ten years. This alphabet, consisting of 32 letters, was used for only three years. in 1965, it was decided to use the Uighur-Latin alphabet consisting of 33 letters based on the Latinization of the Chinese script (pin-yin), but this experience also failed. The committee established in Urumqi in 1983 decided to use the Uighur-Arabic alphabet, which was created

by making quite a few changes to the Arabic alphabet used by the Uighurs before. Uighurs living in Kazakhstan, on the other hand, use the 41-letter alphabet of Cyrillic origin. (Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri, 2022)

Turkish is a written language that has evolved to its current state in the historical course of Old Uighur Turkish, which has been used as a written language continuously in the history of the Turkish language. However, there is no standard written language at the moment. It was formed under the influence of many accents and has been subjected to alphabet changes several times in the last ninety years in its historical course. In addition, the rule that the root does not change, which is a basic feature of Turkish, is broken in this written language. This condition, called regressive affinity event, is at an advanced level. The Chagatai written language tradition is the origin of this written language. However, over time, the influence of local accents on the written language has gradually increased. Of course, political changes are of great importance in this. Many authors have preserved the general written language characteristics in their Chagatai Turkish texts, while they have also processed examples of their accent features into the texts they have written. The new Uighur, which is in the Karluk group, continues the heritage of Chagatai Turkish together with Uzbek Turkish. We will try to determine the new features of Uighur Turkish on *Miftahu'l-Jinan*, which is a copy of our doctoral dissertation and was written in Yenihisar in 1824. As can be understood from the fact that the writer wrote the work in Yenihisar, the writer, who is likely to be a Uighur folk song, reflected his accent features in the text. We also see this situation in other texts from this period (UYGUN, 2021). The original text of *Miftahu'l-Jinan* is from the 16th century. It was written in the 18th century. The doctoral dissertation is being studied by us on the Paris 1 copy of the century. We have also provided other copies of the work, so we see that the Yenihisar copy reflects the phonetic features of the New Uighur Turkish in a more dominant way. For this reason, in this article, we will consider this copy and try to show these features in terms of phonetics and other grammatical elements.

The phonetic elements used today in the New Uighur Turkish have been identified in the Yenihisar copy of *Miftahu'l-Jinan* written in 1824. These items that Yenihisar copies, are much more than other copies. Since the site where the work was written is Yenihisar, it is not surprising to reach this conclusion. The place where it is located is one of the main sources that make up the written language of modern Uighur Turkish. In the Chagatai period, this geography also contained a large population and carried a cultural density. Based on the phonetic characteristics of the work, we can see that the authors of such works have included regional speech and vocabulary in their works, as well as classical Chagatai Turkish features in their

works. In addition to this determination, we also see that in 1824, that is, in the year in which the work was commissioned, local expressions did not have a very big impact on the written language. Because we can also say that they preserve Classical Chagati features. We can also add that New Uyghur Turkish continues its dialectical development today.